

УДК 94 (477.7)

*Іванова Т.Ю.*, Миколаївський державний університет ім. В.О.Сухомлинського

*Іванова Тетяна Юрївна* – аспірантка кафедри історії України МДУ. У 2005 р. закінчила історичний факультет Миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського. Тема кандидатської дисертації – “Міжнаціональні відносини на півдні України у міжвоєнний період (20-30-і рр. ХХ ст.)”

## ***Діяльність органів державної влади в галузі міжнаціональних відносин на півдні України в 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст.***

У запропонованій статті аналізується історична і політична ситуація у середовищі представників національних меншин в 1920-1930-х рр. на півдні України.

The following article is the analysis of the historical and polity situation among representative national minority of 1920's – 1930's in the Ukraine.

Процес утвердження суверенітету України поставив питання, які потребують нових теоретико-методологічних підходів до вирішення проблем у міжнаціональній сфері. Докорінної зміни потребує понятійний категоріальний апарат національного питання, яке трактувалось в радянській історіографії з точки зору потреб класової боротьби і встановлення диктатури пролетаріату.

В роки незалежності вийшов ряд праць істориків, у яких проблематика міжнаціональних стосунків аналізується з позицій нового бачення. Серед них роботи науковців НАН України та дослідників етнонаціональних процесів [1]. В них на основі невідомих раніше архівних документів показано становище національних меншин під час становлення тоталітарної системи. Певна кількість публікацій присвячена півдню України [2], і серед них є доробок вчених з Миколаєва [3].

Розв'язання національного питання має розглядатися у тій конкретній історичній обстановці, у якій воно виникло. З цієї точки зору розвиток національних відносин на півдні України мав ті особливості, що були притаманні загальному процесу національного відродження народів колишньої царської Росії. Саме

висвітленню цього питання і присвячена наша стаття.

У квітні 1921 р. постановою Президії ВУЦВК при Народному комісаріаті внутрішніх справ УСРР було організовано спеціальний відділ у справах національних меншин. До його компетенції входило “забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва всіх національностей, які проживають на території УСРР; широке сприяння матеріальному розвитку національних меншостей, враховуючи особливості їхнього побуту, культури і економічного розвитку, нагляд за втіленням у життя національної політики радянської влади”.

При відділі національних меншин НКВС було створено підвідділи: єврейський, польський, німецький. Вони діяли в Київській, Одеській, Катеринославській і Донецькій губерніях. В деяких губерніях створювалися секції: єврейські, німецькі, татарські, латиські, естонські. До листопада 1922 р. при Волинському, Катеринославському, Донецькому, Одеському губернських відділах управління вже функціонували німецькі секції [4].

У перші роки радянської влади робота серед нацменшин носила переважно просвітницький характер: відкривалися школи,

бібліотеки, клуби тощо. З метою координації діяльності в 1921 р. при Народному комісаріаті освіти УСРР була створена Рада національних меншин, якій підпорядкувалися відповідні секції. При Запорізькому губернському відділі народної освіти така секція з 10 січня по 27 квітня 1921 р. провела реорганізацію діючих навчальних закладів, внесла ряд змін у методику викладання і виховання школярів, організувала роботу культосвітніх установ, розподіляла літературу, видану національною мовою. Секція активно включалася у боротьбу з неписьменністю дорослого населення [5].

Органи влади та управління проводили й іншу роботу серед національних громад: вивчалася соціально-господарська структура, особливості побуту, ставлення до заходів радянської влади, з'ясовувалася природа конфліктів на етнічному ґрунті, рівень соціального розшарування, політичні настрої та релігійна орієнтація [6].

У 1922 р. була започаткована реформа адміністративно-територіального устрою, яка ігнорувала національний склад новостворюваних чи реорганізованих адміністративно-територіальних одиниць, що з'явилися на місці колишніх повітів і волостей.

Зменшення загальної кількості сільрад за рахунок їхнього укрупнення призводило до того, що національні села розосереджувалися по різних сільрадах, районах. Як правило, вони опинялися у складі територій, де чисельно переважало населення іншої національності. Наприклад, німецькі волості приєднували до районів, у яких мешкали головним чином українці й росіяни. Лише у 1923 р. 25 волостей, де компактно проживали німці, увійшли до складу таких територіальних одиниць [7].

Деякі представники влади демонстрували відверто вороже ставлення до представників національних меншин, зокрема німецьких колоністів, про що свідчить заява голови Одеського повітвиконкому Воробйова в лютому 1921 р.: “Ми знаємо, що колоністи мають зв'язок із Бессарабією, тому необхідно на них натиснути, щоб вони повстали. Тоді всім буде видно, що колоністи – справді контрреволюціонери, і тоді ми з ними розправимося” [8].

Мали місце і незаконні дії з боку армійських частин, що дислокувалися в різних колоніях або поблизу них. Так, у наказі № 6 штабу 51-ї дивізії про Зельцьку волость говорилося: “Усі селяни повинні давати червоноармійцям продовольство, паливо та прати одяг. За невиконання цього наказу винуваті будуть віддані під суд Ревтрибуналу” [9].

Нестерпні умови життя викликали у

представників німецької меншини справедливе обурення і спонукали їх до виїзду з країни. У 1922-1924 рр. заяви про виїзд подали понад 20 тис. сімей. Більшість з них мала намір емігрувати до Америки або Німеччини [10]. За рішенням ЦК КП(б)У в квітні 1924 р. для з'ясування причин і стану еміграції німців було створена спеціальна комісія на чолі з В.Чубарем. До її складу увійшов і завідувачий Центральним бюро німецьких секцій при ЦК КП(б)У І.Гебгарт. Підсумовуючи роботу комісії, він виклав основні причини еміграційного руху та соціально-політичної напруженості в місцях компактного проживання німців. А саме: а) невизначеність у землекористуванні, постійні відрізування землі та зміни меж у німецьких сільських громадах; б) незаконне позбавлення права голосу на виборах, а також штучно завищене оподаткування; в) неправильне розуміння та перекручення місцевими органами національної політики партії, що призвело до національно-релігійного об'єднання німецького куркуля і бідняка; г) заборона здійснювати релігійні обряди [11].

У зв'язку з подальшим зростанням обсягу й ускладненням завдань роботи у квітні 1924 р. при ВУЦВК було створено Центральну Комісію у справах національних меншостей (ЦКНМ). Їй надавалося право скликати наради, брати участь у створенні національних адміністративно-територіальних одиниць, сприяти діяльності кооперативних і громадських організацій. При губернських і окружних виконавчих комітетах рад створювалися бюро або комісії, члени яких призначалися президіями відповідних виконкомів за погодженням із ЦКНМ при ВУЦВК. Центральна Комісія у справах національних меншин діяла до 1941 р.

Комісії, координуючи діяльність адміністративних і господарських органів, культурно-освітніх і медичних організацій, закладів соціального забезпечення, прагнули до того, щоб у своїй роботі максимально враховувати специфіку соціального розшарування, традиційні форми трудової діяльності, рівень економічного і культурного розвитку та особливості побуту різних національностей [12].

Помітною була діяльність створених у 1920 р. відділів, підвідділів, секторів, секцій, бюро нацменшостей при партійних комітетах, зокрема на півдні, що обумовлювалося об'єктивними причинами, адже у цьому регіоні у зазначений період проживало понад 50 національностей. Питання роботи серед нацменшостей були у полі зору не тільки Одеського чи Миколаївського губкомів, але й служили предметом обговорення в партосередках [13].

Високим був показник участі населення

національних районів у виборах до рад. Якщо в середньому по Україні він становив 54,4%, то серед поляків – 63,5%, євреїв – 59,5%, німців – 57,3%, болгар – 55,1%, греків – 51,7%. За участі громадськості відбувалися засідання сільських виконкомів, рад, у відповідних комісіях яких розглядалися організаційні, виробничі, культосвітні питання. Проте “демократична доба” в історії національних рад і організацій, які в них співпрацювали, виявилась дуже короткою. Вже під час виборів 1926-1927 рр. були позбавлені виборчого права ряд категорій селян, в тому числі і ті, що входили до сільських громадських об'єднань. Особливо багато таких “позбав-ленців” виявилось серед національних меншин, зокрема німців, які дійсно володіли до 1917 р. значними наділами землі і користувалися найманою працею. В Люксембурзькому районі Мелітопольської округи позбавлені виборчих прав становили 6,2%, а в Карл-Лібкнехтському на Миколаївщині – 17% [14].

У досліджуваний період при Одеському губкомі партії працювали національні відділи: єврейський, східний; польське бюро; литовсько-білоруська, латиська, молдавська, комуністів-емігрантів балканських країн секції. Керівники цих підрозділів призначалися з представників відповідних національностей. Діяльність іноземних груп спрямовував Східний відділ. При відділі був створений клуб “Трудящі Сходу” [15]. Значний внесок у розв'язання соціально-культурних проблем зробили болгарські політемігранти: Л.Раєвський, С.Мічев, К.Русинов, В.Шустов (Одеська округа), Д.Ставчев, В.Гавала (Херсонська). У Миколаївській окрузі працювали на ниві освіти 25 болгар [16].

Активно діяли у відповідних національних органах і представники інших нацменшостей регіону. Бюро Одеського губкому КП(б)У регулярно на своїх засіданнях обговорювало звіти нацвідділів і секцій, координувало їх роботу. Так, на загальноміських зборах комуністів, які відбулися у 1923 р., було заслухано доповідь секретаря ЦК КП(б)У Е.Квірінга з національного питання і прийнято резолюцію, яка підтримувала національну політику партії і рішення XII з'їзду РКП(б) [17].

Конкретним прикладом роботи нацвідділів при губвиконкомі виступає, зокрема, схема щомісячних звітів для завідуючих підвідділами нацменшостей. Вона відбивала загальні умови, у яких проходила робота відділу та його секцій, зв'язок з повітами, характеристику розв'язаних питань, якість здійснених заходів тощо [18].

У практику роботи увійшла також така форма, як окружні наради працівників, пов'язаних з життям нацменшостей округ.

Становить інтерес склад делегатів першої окружної наради Одещини. З 112 делегатів німців було 34, євреїв – 25, болгар – 17, молдаван – 12, поляків – 11, українців – 5, французів – 2, по одному представникові від сербів, латишів, вірмен, угорців, татар, греків. Ці наради розглядали питання економічного і культурного життя національних меншостей [19].

У досліджуваний період президіями Одеського, Херсонського, Миколаївського, Балтського, Єлизаветградського окрвиконкомів було прийнято ряд важливих постанов, спрямованих на поліпшення життя і побуту нацменшин, які були покладені в основу їх повсякденної діяльності. Становить сьогодні незаперечний інтерес і досвід залучення нацменшостей до проведення передвиборних кампаній у ради. Заслужують на увагу такі форми, як створення національних виборчих дільниць, друкування літератури і звітів рад єврейською, польською, російською мовами та ін. Проведення виборчих кампаній мовами національних меншостей вперше широко здійснювалося в період 1925-1926 рр., хоч така робота проводилася й раніше. Активність трудящих національних меншостей під час виборів до сільських рад (1926/27 рр.) не тільки зростала, а й була в середньому вищою, ніж у цілому по республіці. Так, якщо в цілому по Україні під час виборів до сільських рад проголосувало 51,6%, то у виборах до національних рад взяли участь 53,6% жителів, зокрема до єврейських сільрад – 60,9%, німецьких – 57,9, чеських – 57,2, польських – 55,8, грецьких – 54,3%.

Питання проведення виборчих кампаній розглядалися на розширеному Пленумі ЦКНМ (листопад 1928 р.). В його роботі, зокрема, взяли участь представники окружних виконкомів рад, національних районів і окружних бюро у справах національних меншостей. З доповіддю “Про перевибори до рад серед національних меншостей” виступив секретар ВУЦВК, голова ЦКНМ П.Буценко. Він відзначив, що під час проведення виборів збільшилося представництво нацменшостей у радах і виконкомах, в національних радах стало більше комуністів, комсомольців, колишніх червоноармійців, а також жінок. Питання проведення виборів розглядалося протягом листопада-грудня 1928 р. на засіданнях Проскурівського, Сталінського, Уманського й Київського окружних бюро у справах нацменшостей, а також Ботієвського райвиконкому [20].

Характерним показником національної політики є ступінь участі нацменшостей у радах Одеської губернії. Так, у 1925 р. в Одеській

міськраді національні меншини становили 35%, Миколаївській - 21%, Херсонській - 22,5%, Зінов'євській - 22,4%, приблизно така сама картина спостерігалася і в інших округах. Усього у міських радах губернії нацменшості складала 31%, у сільрадах - 12%. В Одеській окрузі у сільрадах їх було 29%, Херсонській - 17%, Балтській - 7,8%; Миколаївській - 13,2%; Зінов'євській - 6,7%, Первомайській - 8,7%. У райвиконкомах нацменшості становили 13%, на райз'їздах - 12%. Усього по Одеській губернії було створено 85 національних сільрад: 46 - німецьких, 11 - єврейських, 9 - болгарських, 14 - молдавських, 2 - польські, 1 - литовська, 2 - білоруські [21].

В Україні поряд із створенням у жовтні 1924 р. Молдавської АСРР в районах, де національні меншості проживали компактними масами, було виділено національні адміністративно-територіальні одиниці, в яких діяли районні, селищні й сільські ради. У 1927 р. в Україні налічувалося 11 національних районів, з них 7 - німецькі, 3 - болгарські, 1 - польський. Пізніше було сформовано ще 8 російських районів і 3 єврейські.

До 1930 р. в республіці діяло 25 національних районів. Поряд з радами, що входили до національних районів, виділялися національні ради і в складі українських районів. На той період в Україні налічувалося 1087 національних рад: 450 російських (з них 41 - селищна), 254 - німецькі, 156 - єврейські (68 селищних), 151 - польська, 14 - молдавські, 12 - чеські, 4 - білоруські і 3 - албанські.

Поліпшенню роботи з національними меншостями сприяла підготовка національних кадрів для радянських, державних і господарських органів. У травні 1926 р. на засіданні Адміністративно-Фінансової Комісії при РНК УСРР розглядалося питання "Про забезпечення районів з переважаючим населенням національних меншостей спеціалістами і кваліфікованими працівниками, які знають мови нацменшостей". Прийнято постанову про створення курсів секретарів сільрад, програму підготовки і перепідготовки працівників низового радянського апарату. Такі курси почали створюватися в Одесі, Житомирі, Києві. В 1926/27 навчальному році працювали 2 польські радпартшколи (у Києві й Житомирі), 3 єврейські (Києві, Одесі, Бердичеві), німецька (Одесі), болгарська (Катеринославі), татарська (Артемівську). Тільки протягом 1928-1930 рр. перепідготовку пройшло 1065 працівників національних сільрад [22].

Питання мови, національної культури, звичаїв, релігії є найбільш гострими проблемами у міжнаціональних відносинах. Відповідно до рішень XII з'їзду РКП(б) ці питання

вирішувалися двома основними шляхами: коренізацією (українізацією) та заходами щодо національних меншин [23].

Робота серед національних меншостей дістала відображення в діяльності адміністративних і судових органів. У ряді місць, в тому числі й у межах національних адміністративно-територіальних одиниць, створювалися так звані "національні камери", діловодство у яких велось мовами національних меншостей. Наприклад, у 1924 р. ряд судових органів республіки перейшов у своїй роботі на єврейську, а у Бердичеві й Білій Церкві - на польську і латиську мови. В 1926 р. уже більш як 200 судових і слідчих органів працювало мовами національних меншостей, що, за даними Наркомату юстиції, цілком задовольняло вимоги республіки в цьому плані. З 1925 р. в окружних судах створювався інститут судових перекладачів, у складі якого налічувалося 50 штатних співробітників.

Якщо судові органи в роботі з національними меншостями досягли певних успіхів, то діяльність ряду інших адміністративних і державних установ мала серйозні недоліки: лише у деяких їхніх підрозділах, зокрема в Бердичеві й Житомирі, здійснювалися спроби розширити вживання поряд з українською і російською й інших мов, переважно єврейської [24].

Діяльність радянських, державних і господарських органів спрямовувалася на проведення, землевпорядкування в районах проживання національних меншостей, розвиток колгоспно-кооперативного руху, створення системи кредитування, підготовки і перепідготовки робітничих кадрів, на розв'язання так званої "містечкові" проблеми. До виконання цих завдань залучалися ВРНГ УСРР, наркомати, міські і сільські товариства допомоги і взаємодопомоги. Надавалася допомога німецьким колоніям, організувалися німецькі райони, німці залучались до радянського будівництва, кооперації, колективного господарства. Приймалися рішення про забезпечення німців землею у Херсонському, Миколаївському округах. В циркулярному листі ЦК КП(б)У "Про ставлення партійних і радянських органів до німецьких колоній" (1923 р.) підкреслювалася необхідність постійного нагляду за правильним втіленням у життя національної політики у німецьких колоніях, знання мови відповідної національності керівними партійними і радянськими працівниками, підкреслювалося, що німці у господарському відношенні стоять вище оточуючих їх українців і що ведення ними господарства є прикладом [25].

Характерним явищем для національної

політики того періоду було проведення безпартійних конференцій робітників і селян нацменшостей, на яких обговорювалися питання економічного, культурного становища цих народів. У 1925 р. було проведено 8 німецьких, 5 єврейських, 9 польських і 4 болгарських конференції. Ці конференції проводилися у 4 районах Одеської округи і 1 – Миколаївської.

Для влаштування євреїв було створено Одеське відділення ТЗЕТ (товариство землеустрою євреїв-трудящих). Мета – залучити єврейське населення до землеробства. При ЦВК СРСР було створено Комітет ЗЕТ. У 1924 р. в Одеському, Первомайському і Балтському округах було понад 100 єврейських сільськогосподарських колективів, а всього євреїв

-землеробів у губернії налічувалося близько 50 тис. Було 11 єврейських сільрад [26]. У 1929 р. організовані єврейська агронацшкола та єврейські сільгоспвиставки.

Фундаторами сільських громадських об'єднань національних меншин виступали, насамперед, учасники громадянської війни і більшовицьких аграрних перетворень. Наприклад, першими головами районних організацій НКС і КВД німецького Ландауського району Миколаївського округу стали робітники-інтернаціоналісти Р.Ф. Янсон, І.А. Фогель, політемігранти С.І. Вітанов, Д.І. Філанов, К.І. Войников очолили спілку незаможників Царедарівського болгарського району, мелітопольського округу, а сільський

### Література

1. Веселова О.М., Марочко В.І., Мовчан О.М. Голодомори в Україні, 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 – К. – Нью-Йорк: Вид. М.П.Коць, 2000; Гонтар О.В. Деякі питання міжнародних відносин в 20-ті роки // Укр. іст. журн. – 1991. – №7; Чирко Б.В. Робота парторганізації з національними меншостями на Україні, 1923-1930 рр. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6; Дмитрієчко М., Чирко Б., Табачник Д. Німці в Україні: історія і сучасність // Віче. – 1992. – № 5; Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу // Київська старовина. – 2000. – № 5 та ін..
2. Гусєва С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України (1920-1930 рр.) // Укр. іст. журн. – 1991. – №2; Дементьев М.С., Тимошенко М.В. До питання про національну політику в Україні і Криму в 20-ті роки // Укр. іст. збірник. – Випуск 37. – Харків: ХДУ, 1992.
3. Міронова І.С. Національні меншини України. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006; Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення. – Київ-Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006; Миколаївщина багатонаціональна: з історії етнічних спільнот регіону. – Миколаїв: Атол, 2005.
4. Котляр Ю.В. Селянство півдня України: доба нової економічної політики. – Одеса: ТОВ Від, 2004. – С. 226.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.166. – Оп. 2. – Спр. 621. – Арк. 1-2.
6. Бюллетень Народного Комиссариата Внутренних Дел. – Харьков: Госиздат Украины, 1923. – №21. – С. 57.
7. Чирко Б. Національні меншини в Україні (20-30-ті роки ХХ ст.) – К.: Наукова думка, 1995. – С. 30.
8. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 223. – Арк. 15-16.
9. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО). – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 351. – Арк. 24.
10. ЦДАВО України. – Ф. 413. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 324-325.
11. Євтух В., Чирко Б. Німці в Україні (1920-і -1990-і роки). – К.: Либідь, 1994. – С. 17.
12. Євтух В. Етнополітика в Україні: правничий та культурологічний аспект. – К.: Либідь, 1997. – С. 13.
13. Коламийченко І.І. На путях соціалістическої реконструкції. – К.: Наукова думка, 1978. – С. 278.
14. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах НЕПу. – С. 142.
15. ДАОО. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Спр. 144. – Арк. 2-10.
16. Там само. – Спр. 1606. – Арк. 1-2.
17. Гусєва С.О., Цобенко М.М. З досвіду розв'язання національного питання на півдні України. – С. 46.
18. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. – К.: Наукова думка, 1982. – С. 335.
19. Чирко Б.В. Робота парторганізації з національними меншостями на Україні, 1923-1930 рр. // Укр. іст. журн. – 1998. – № 6. – С. 75.
20. Майборода О. Етнонаціональна політика і перспективи етнонаціонального розвитку в Україні // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 77.
21. Бабій Б.М. Українська радянська держава в період відбудови народного господарства, 1921-1925. – К.: Наукова думка, 1961. – С. 227.
22. Гонтар О.В. Деякі питання міжнародних відносин на Україні в 20-ті роки. – С. 129.
23. Антонюк О.В. Етнополітика в Україні: історія та сучасний стан. // Укр. іст. журн. – 1999. – № 3. – С. 15.
24. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу. – С. 141.
25. Німці в Україні: 20-30-ті рр. ХХ ст.: Збірник документів державних архівів України. – К.: Либідь, 1994. – С. 189.
26. Бернштейн О. До питання про соціально-професійний склад євреїв України у 20-30-ті рр. ХХ ст. // Запорожские еврейские чтения. – Вып. 3. – Запорожье, 1999. – С. 67.
27. Журба М. Радянські громадські організації національних меншин УСРР в умовах непу. – С.